

Het Protestantisme in Breda tijdens het Twaalfjarig Bestand

door

Dr. J. P. VAN DOOREN

Voornamelijk twee factoren hebben een stempel gedrukt op het leven van de Hervormde gemeente te Breda gedurende het Twaalfjarig Bestand. De ene is het streven naar handhaving van de status quo op kerkelijk gebied, de andere de wijze waarop de drie predikantsplaatsen, waarvan de derde juist in 1609 was gesticht, werden bezet. We hebben met slechts weinig predikanten te maken en daardoor des te meer met hun persoonlijke eigenaardigheden, hun gunstige en minder gunstige kwaliteiten en hun geestelijke geaardheid. Noch in de bezetting van de eerste predikantsplaats noch in die van de tweede vond er gedurende het Bestand een mutatie plaats. Deze stabiliteit was er trouwens reeds vóór de aanvang — zowel Henricus Boxhorn als Abraham Muysenhof waren in 1602 naar Breda gekomen — en bleef ook enige jaren erna. De enige wijziging in het predikantenkorps tijdens het Bestand was de vervanging van de derde predikant, Isaác Diamantius, die in 1616 naar Delft vertrok, door Cornelis Hanecop, gekomen uit Sprang. Zo hebben vier predikanten, elk afzonderlijk en door de wijze waarop zij zich onderling verhielden, in belangrijke mate de geschiedenis van de Hervormde gemeente gedurende de periode van twaalf jaren bepaald.

Van de genoemde predikanten is Boxhorn ongetwijfeld de boeiendste persoonlijkheid geweest. Nadat hij eerst aartspriester en inquisiteur in de Zuidelijke Nederlanden was geweest, werd hij, 36 jaar oud, Protestant. Tot deze stap kwam hij eensdeels uit theologische overwegingen (bezwaren tegen de leer der transsubstantiatie), anderdeels uit persoonlijke motieven: hij wilde niet ongetrouwd blijven. Toen hij bij Sybilla Styls een kind had verwekt, vluchtte hij in 1581 met haar naar Duitsland, trouwde er en werd gedurende 7 jaren predikant te Wermelskirchen en vervolgens vanaf 1592 of eerder tot in 1602 predikant te Woerden. Hier

kwam hij in conflict met de magistraat, doch werd zowel door de Staten als door de kerkeraad gesteund. Ondanks deze steun moet een beroep naar een andere gemeente hem niet onwelkom zijn geweest. Dit kwam uit Breda en de Woerdense kerkeraad wendde vergeefs pogingen aan om hem te behouden. Te Breda gekomen zette hij zijn schriftelijke polemiek tegen Rooms-katholieke theologen voort. Eerder was zijn tegenstander de Leuvense hoogleraar en latere bisschop van Roermond, Hendrik Cuickius geweest, nu was het vooral pater Joannes de Gouda, Jezuiet te Antwerpen.¹ Van deze geschriften van Boxhorn is de stijl gekarakteriseerd als levendig met telkens weer bewijzen van uitgebreide kennis.²

Merkwaardigerwijze werd Boxhorn zelf later door zijn collega Hane-cop ervan beschuldigd dat hij ten aanzien van een bepaald leerpunt, nl. de wijze waarop Christus is geboren, tot de voorstelling der Rooms-katholieke Kerk overhelde.

Niet alleen op theologisch, doch ook op kerkelijk gebied liet Boxhorn ook buiten Breda van zich spreken, o.a. doordat hij deelnam aan de vergaderingen van de Zuidhollandse synoden, waartoe de classis Breda bleef behoren en doordat hij in 1621 — toen ongeveer 75 jaar oud — optrad als visitator classis.

Boxhorn's collega gedurende zijn gehele verblijf te Breda, Abraham Musenholius, ontplooide bijzondere activiteit toen in 1610 de classicale vergadering van Dordrecht, waarvan de classis Breda eerst in 1614 als nieuwe classis zou worden afgesplitst, een aantal bezwaren koesterde tegen de Hervormde gemeente te Breda.³ Deze waren gegrond op een uitgebracht visitatierapport en keerden zich vooral tegen het niet naleven van verschillende kerkelijke regelingen op het terrein van de eredienst, zoals het dopen zonder preek, het nalaten van de woensdagse preek, wanneer er na Pasen, Pinksteren en Kerstfeest reeds op de dinsdag een preek was gehouden, en ook tegen een afwijking van de kerkelijke orde bij het aanvaarden en bevestigen van een predikant. Dit laatste moet wel betrekking hebben gehad op de bevestiging van ds Diamantius in 1609, daar het onwaarschijnlijk is dat er in 1610 nog bezwaren zouden zijn geopperd tegen een handelwijze bij de komst van de beide andere predikanten in 1602. Overigens helpt het genoemde visitatierapport ons aan

althans enkele gegevens over het Protestantse kerkelijk leven te Breda gedurende het Bestand. Wij krijgen de indruk dat de Hervormden zich enige vrijheid veroorloofden bij het naleven van kerkelijke voorschriften. Natuurlijk kunnen prestige-overwegingen hierbij een rol hebben gespeeld: Breda was weinig geneigd zich te buigen voor Dordrecht.

Formele bezwaren camoufleren menigmaal inhoudelijke bezwaren. Diamantius werd nl. verdacht van Arminiaanse gevoelens. Hij weigerde de Catechismus te ondertekenen, doch dit wijst meer op een zich niet dogmatisch willen vastleggen dan op een zich scharen aan de zijde der Arminianen. Doch een dergelijke vrijblijvendheid kon in 1610 nauwelijks getolereerd worden. Het was immers het jaar van de Remonstrantie, de befaamde verklaring waarin een 44-tal predikanten tegen de calvinistische predestinatieleer (voorverordening tot zaligheid dan wel verdoemenis) stelling namen. En het dogmatische geschil zou zeer nauw verbonden raken met politieke tegenstellingen. Juist echter te Breda was er weinig behoefte aan te grote kerkelijke en politieke onrust. De stad lag dicht bij de frontlinie en behoorde tot de Baronie van Breda, toen nog in bezit van de Rooms-katholieke prins Philips Willem. Inderdaad trachtte de magistraat zo veel mogelijk een conflict binnen de Hervormde gemeente te vermijden. Geen gemakkelijke taak, als we alleen maar de persoonlijke geaardheid van de collega's van Diamantius in aanmerking nemen. Diamantius zelf moet het niet gemakkelijk hebben gehad. Te Breda niet en zeker niet later te Delft waar hij in kwaad gerucht kwam omdat zich onder zijn gehoor Libertijnen, Coornhertisten en dergelijke „ketteren” bevonden. Vooral Musenhelius vond hij te Breda tegenover zich, een scherpe bestrijder van de Remonstranten. Hoe dit conflict zich in de kerkeraad heeft afgespeeld, is niet bekend, daar de notulen van vóór 1637 niet bewaard zijn gebleven. In ieder geval bleef het conflict niet binnenskamers, reden voor de overheid om zich ermee te gaan bemoeien. Verhaald wordt dit alles in een brief van Gerardus Vossius, de befaamde Amsterdamse geleerde en vriend van Joost van den Vondel, aan Hugo de Groot geschreven 3 december 1615 en in vertaling afgedrukt in de *Historie der reformatie van Geeraerd Brandt*.⁴ Hierbij moet worden aangetekend dat er een nauwe verwantschap bestond tussen de

briefschrijver en Diamantius, omdat zij beide gehuwd waren met een dochter van de bekende theoloog Franciscus Junius, doch niettemin krijgen wij niet de indruk dat Vossius zich eenzijdig heeft laten voorlichten en dat hij niet tot een objectief oordeel is kunnen geraken. Mede omdat deze brief is geschreven juist één dag voordat de magistraat van Breda een resolutie zou uitvaardigen om de rust en vrede in de kerk te herstellen en hij daardoor enige informatie verschaft over de achtergrond van deze resolutie, volgen hier enige fragmenten.

„Over etlijke daegen hadt ik u geschreven dat ik beducht was voor de kerk van Breda, ter saeke van Muisenhol, die, hoewel hij de leere van d'absoluite verwerping, en der onwederstandelijke genade, als sijn troetelkindt bemindt en omhelst, nochtans het gevoelen, 't welk hij wil verdedigen, niet genoeg verstaet, en geen moeite ter werelt aanwendt om het tegenstrijdig gevoelen ('t welk hij overal en t'allentijde, daer 't maer eenigsins pas geeft, met kromme trekken en vuile verwen afschildert) recht te begrijpen. Sedert eenige jaeren herwaerts heb ik den man, door eenige vermaegschapping gekent, en, nevens anderen, altijds daer voor gehouden dat hij gants onversien was van oordeel en bequaemheit, daer bij wonderlijk haestig en koppig: voor de rest heusch en gespraeksaem tegens kleen en groot, soo lang' er geen oorsaek tot toorn of wrokkerij tusschen quam; ook kon hij wat meer Latijns, dan de meeste van sijne ordre. Dees' plag te vooren altijds ik weet niet wat monstreuse gevoelens, die ik geloof dat hij self in een koorts hadt gedroomt, of die hij, van eenige quaedtaerdige geesten ter quaeder trouwen verdicht sijnde, graetiglijk opvatte, onder 't volk te saeijen: maer sedert dat hij sich in de verkeerde en snoode raedtslaegen der Amsterdamsche mannen, en van dien fameusen voorganger der Zeloten t'eenemael inliet,⁵ is hij veel feller geworden dan te vooren; invoegen dat hij nu niet ander hoopt of haekt dan op en nae factie en beklagelijke tweedraght der naulijks bloeyende kerke." Vossius verhaalt dan verder dat Musenholius zich bij zijn streven bediende van enige jonge theologen, waarvan hij met name noemt Johannes Spiliardus, Adrianus Radaeus en Johannes Pollio (predikant te Terheyden 1614—1615).

Zij juist waren het, die in de classicale vergadering, bij gastmalen en

bij andere gelegenheden sterk op de onvoorwaardelijke ondertekening van de Catechismus aandrongen. Vossius heeft zijn zwager, daarvan toch al afkerig, deze ondertekening ontraden. Enige synoden hebben de ondertekening van de Belijdenis geëist, doch geen die van de Catechismus. Invoering van die ondertekening zou niet door een classis kunnen geschieden en zij was ook nergens in Holland, zelfs niet in de classis Dordrecht gebruikelijk. Bovendien mochten zowel de Belijdenis als de Catechismus naar de regel van de Schrift worden onderzocht. De Catechismus bevatte trouwens al enige zaken, waarover onder de gereformeerde theologen verschil van mening bestond: de nederdaling ter helle; de rechtvaardigheid van Christus: wordt deze of alleen zijn lijden ons toegerekend? Over een verplichting tot ondertekening zou een synode moeten oordelen. Zijn zwager had trouwens zelf gezegd dat hij de formulieren (= Belijdenis en Catechismus) niet wilde ondertekenen als canonieke Schriften, doch als „een treffelijk kort begrip van de theologie”. Maar daarna werd in de stad de mening verkondigd dat, zoals Boxhorn al lang had gedaan, ook Diamantius nu naar de zijde der Remonstranten overhelde: hij durfde immers de Catechismus niet ondertekenen. Maar hij verklaarde die zelf aan het volk!

Uitvoerig wordt nu geschilderd, hoe Musenholius en de zijnen trachten Diamantius verdacht te maken: hij legde de Bijbel op sommige plaatsen anders uit dan Calvijn, ondertekende niet de Catechismus, doch wel een resolutie van de Staten ter bevordering van de vrede in de kerk. Onder degenen die stemming maakten tegen hem liet vooral een ziekentrooster van zich horen. Zij gaven aan het woord Remonstrant de betekenis van een poel van alle ketterijen „en iemant, die door 't maeken van scheuring den wegh baent om 't vaderlandt te verraeden. Ja Muisenhol heeft in dese daegen ter tafel van mijn' neef, opentlijk en sonder omwegen, te gebruiken, geseit, dat de Remonstranten van voornemen sijn allenskens de Paperij in te voeren. Die sulks doet bij de geenen, die door maegschap op 't naeust aen ons sijn verbonden, en die ter saeke van hunne voorsichtigheit sulke lasteringen niet licht geloof geven: wat sal die niet snappen bij 't onbedreven graeuw?

Voorwaer hij en de zijnen hebben nu reeds soo veel te weeg gebracht, dat men seit, dat' er tweehondert, of daer ontrent, om dese

eenige oorsaeck sich van 't heilig Avontmael willen onthouden. Dese dingen bedroeven mijn swaeger soo seer, dat hij nu al eenige maenden, doch bij vlaegen, met swaere siekte is aengetast, 't welk wij meinen dat hem nergens anders dan van hertseer is aengekomen: ook sijn wij in groote vrees, dat, soo dese saek ('t welk Godt verhoede) tot openbaere scheuring uitberst, mijn swaeger dat niet sal kunnen draegen; want de droefheit plaght veelen de doot aen te brengen. Aen mijn swaeger noch aen Boxhorn sal 't niet schorten, dat de vrede in die kerke behouden werde". Vossius vraagt dan aan Hugo de Groot zich te wenden tot de raadsheer in het Hof van Brabant Martinius, vroeger raadslid te Breda, opdat hij zijn invloed aanwendt ter bevordering van de vrede in de kerk te Breda en ter beëindiging van verdachtmakingen e.d.

Na erop te hebben gewezen dat de rooms-katholieke Philips Willem baron is van Breda en er vele geloofsgenoten heeft en dat de stad dicht bij vijandelijk gebied ligt, verzoekt hij ook nog de zaak met Johannes Wtenbogaert te bespreken. Hij had dit ook reeds aan Diamantius aangeraden, doch deze was bevreesd dat dit hem door Musenholius zou kunnen worden verweten. Tenslotte bericht Vossius dat als predikant voor Terheyden is aanbevolen een persoon, die tot dan toe preekte bij de gemeente te Rotterdam onder het kruis, waarmede de afgescheiden Contraremonstranten werden bedoeld.

Heel duidelijk ziet Vossius zijn zwager als een bijzonder vredelievend persoon, bij wie geen houdbaar argument aangetroffen wordt om hem als aanhanger van de Remonstrantse partij te bestempelen. Zijn collega Boxhorn staat naast hem. Zijn andere collega Musenholius is daarentegen een twistzieke onrustveroorzaker. Tot deze beoordeling komt Vossius niet in de eerste plaats door uitspraken of eventueel klachten, die Diamantus zelf tegenover hem heeft geuit, doch door hetgeen hij min of meer rechtstreeks van Musenholius heeft vernomen.

De reeds genoemde resolutie van 4 december 1615 verbood de dogmatische geschilpunten in de preek ter sprake te brengen of te trachten er aanhangers voor te winnen. Tevens werd door deze resolutie nog op andere wijze voor het welzijn der kerk gewaakt. De magistraat had gemerkt dat door afwezigheid en ziekte van predikanten „den dienst ver-

hindert ende d'armen beschadicht worden". Daarom mocht voortaan geen predikant uit Brabant vertrekken zonder vooraf de magistraat ervan in kennis te hebben gesteld.⁶

Of deze resolutie inderdaad de rust heeft bevorderd, daarvoor bestaan slechts negatieve bewijzen. Er is niets bekend van hevige strijd in de erop volgende maanden. Wel echter is Diamantius een half jaar later uit Breda vertrokken. Het geestelijk klimaat was hem er toch wel te benauwd. Opvallend is dat er toen sterke aandrang op hem werd uitgeoefend om te blijven, zowel van kerkelijke zijde als van de zijde van de overheid. Uitvoerig is dit verhaald door A. Hallema in zijn artikel over Remonstrantse sympathieën in Breda.⁷ De schrijver, die zowel de resolutieën van de magistraat van Breda als de notulen van de kerkeraad van Delft aanhaalt, ziet hierin een bewijs dat Diamantius ondanks alles toch een persona grata moet zijn geweest. Zonder dit te ontkennen kunnen we eraan toevoegen dat zeker de burgerlijke overheid liever een predikant met een irenische gezindheid in de stad werkzaam zag dan dogmatische scherpslijpers, door wier toedoen toch altijd weer onrust zou kunnen ontstaan. Dit blijkt uit een passage in de resoluties van de magistraat, die ook Hallema blijkens een voetnoot op de gedachte van de genoemde beweegreden van de magistraat brengt: het vertrek van Diamantius zou „lichtelijck oorsaecke geven, dat de ruste, vrede ende eenicheyt, die Godt loff, in dese gemeeynte tot noch toe is geweest, affnemen ende verstoort soude werden”.⁸

Anderzijds is het merkwaardig dat juist de Hervormde gemeente van Delft een beroep op Diamantius uitbracht. In tegenstelling tot vele andere zuidhollandse gemeenten was hier geen neiging tot het Remonstrantisme bespeurbaar. Men stond er duidelijk aan de contraremonstrantse zijde. Ook al ziet men Diamantius als een middenfiguur, dan blijft het nog een onopgelost raadsel hoe de Delftse gemeente tot een beroep op hem is gekomen. Invloed van de hofprediker Johannes Wtenbogaert en van Hugo de Groot is wel verondersteld doch niet bewezen. Reeds tijdens het beroepingswerk kwamen er geruchten te Delft dat Diamantius „in de leere niet suyver ende op sijn leven iets te seggen zoude weesen”. De Delftse magistraat achtte deze geruchten ongegrond en Diamantius werd er 24 juli 1616 als predikant bevestigd. Rust zou

hij er allerminst genieten, want reeds het feit dat personen, die als libertijnen en coornhertisten bekend stonden, onder zijn gehoor werden gezien, zoals Wtenbogaert in zijn kerkelijke geschiedenis verhaalt, bracht de gemoederen tegen hem in het geweer. Voordat de strijd ontbrandde overleed hij 9 februari 1617, nog geen veertig jaar oud.

Als opvolger van Diamantius kwam Cornelis Hanecopius uit Sprang. Men zou kunnen verwachten dat er nu een eensgezind predikanten-corps zou bestaan zonder onderlinge twist of naijver. In de magistraats-vergadering werd van Hanecopius gezegd dat hij was „van gesonde leere, goet leven, goede name ende fame, ende die de gemeente seer aengenaem is”.⁹ Ondanks deze betuigde rechtzinnigheid van Hanecopius bleek de harmonie al spoedig afwezig. De loop der gebeurtenissen maakt ook duidelijk dat het een te simpele voorstelling van zaken is, indien men stelt dat er in die tijd slechts enerzijds remonstrantse predikanten waren en anderzijds contraremonstrantse en dat er tussen hen een steeds heftiger strijd werd gevoerd. Andere tegenstellingen speelden er doorheen. Hanecopius zou later te Amsterdam weigeren deel te nemen aan een al te scherpe bestrijding van de Remonstranten en te Breda waren het niet in de eerste plaats remonstrantse neigingen, waarvan hij zijn collega Boxhorn beschuldigde, zoals wij boven reeds zagen. Dit geschil, in 1618 begonnen werd ook op de kansel gevoerd. Met tussenpozen van rust en vrede duurde het enkele jaren. Volgens de schrijver van een artikel over Hanecopius¹⁰ onderscheidde hij zich het meest door bescheidenheid en zachtmoedigheid. Inderdaad zal Boxhorn, zoals we hem reeds hebben leren kennen, op een veel onstuimiger wijze zijn opgetreden, maar de wijze waarop Hanecopius reeds spoedig na zijn komst te Amsterdam (1625) er in een conflict met de andere predikanten geraakte, geeft aanleiding tot een enigszins andere beoordeling van zijn karakter, althans ten aanzien van zijn bescheidenheid. Hanecopius, die, uit Breda naar Amsterdam gevlucht, er met open armen werd ontvangen en reeds een maand nadat hij er een kerkdienst had geleid, tot predikant werd bevestigd, kon het niet eens zijn met het door de kerkeraad goedgekeurde hardhandig optreden tegen de Remonstranten. Op zich zelf pleit dit voor hem en zeker voor zijn vredelievende instelling, maar het is de vraag of hij de nodige tact in acht nam en niet te veel vertrouwde op de

grote aanhang die hij in de gemeente had (zijn kerkdiensten zouden drukker bezocht zijn dan die van zijn collega's). Het gehele conflict, dat tenslotte leidde tot het ontslag van Hanecopius in november 1626, werd onderwerp van Vondel's hekeldicht „De Rommelpot van 't Hanecot” (met het „hanecot” werd het ministerie van predikanten bedoeld): ja-loersheid was volgens Vondel de oorzaak.¹¹

De vierde predikant die de Bredase gemeente tijdens het Bestand heeft gediend en wel evenals Boxhorn ook reeds enige jaren ervóór en erna, Abraham Muysenhol, is reeds enige malen ter sprake gebracht, waarbij we hem niet als de meest vredelievende en verdraagzame onder de collega's hebben leren kennen. Hij was fel anti-arminiaan en zijn houding zal er wel niet toe hebben bijgedragen om de gemoederen van de twee andere predikanten, toen deze fel tegenover elkaar waren komen te staan, tot bedaring te brengen. Het tegendeel is waarschijnlijk en de onrust werd dan ook zo groot dat de magistraat van de stad zich 7 november 1618 genoodzaakt zag toegang te verzoeken tot de classicale vergadering. Dit werd ingewilligd en daarop traden de drossaard met de burgemeesters Bernagie en Piggen benevens de ouderlingen binnen. Na hun uiteenzettingen besloot de classis: 1. er zullen voortaan in de consistoriekamer geen besprekingen (sessies) meer worden gehouden noch acta geschreven zonder dat deze duidelijk worden voorgelezen, met meerderheid van stemmen goedgekeurd en door tenminste twee ouderlingen ondertekend; 2. geen predikant zal iets prediken tegen Gods Woord, de Catechismus of de Confessie en indien dit toch gebeurt, dan zullen de andere predikanten niet dadelijk daartegenin prediken, doch de schuldige zal door de kerkeraad worden aangesproken: daar zal de zaak worden afgehandeld of anders voor de classis worden gebracht; 3. er zal altijd worden gewaakt tegen twijfelachtige wijze van spreken; 4. alle gerezen verschilpunten zullen worden vergeten en met een eeuwig zwijgen worden begraven. Tenslotte verklaarden de broeders geen gevoelen te hebben dan dat van de Gereformeerde kerken, uitgedrukt in de twee formulieren van enigheid. Dit werd ook door ds Boxhorn verklaard: hij wilde het Arminianisme op geen enkele wijze voortplanten of begunstigen. Het zwijgen heeft zeker geen eeuwigheid geduurd doch hoogstens een half jaar, want 10 juni 1619 verschenen opnieuw ver-

tegenwoordigers van de magistraat ter classicale vergadering wegens de hernieuwde onenigheid tussen Boxhorn en Hanecop. Nu kwam men niet tot een met mooie woorden beleden eensgezindheid, want beide predikanten bleven op hun stuk staan, wèl werd bereikt dat ze elkaar „met hantastinge den vrede toesityden”.

Twee factoren zijn er genoemd die het leven van de Bredase Hervormde gemeente in belangrijke mate hebben bepaald gedurende de jaren van het Bestand. Bij de eerste, de dienstdoende predikanten, stonden we reeds uitvoerig stil. Kortere kunnen we zijn over de tweede factor, de verklaring namens de Staten-Generaal op de dag van de ondertekening van het Bestand dat de kerkelijke status quo in de Baronie van Breda zou worden gehandhaafd. Dat deze handhaving ongestoord zou blijven zal wel niemand hebben verwacht. Enerzijds waren er vanuit het Zuiden enige Rooms-Katholieke penetraties. Prins Maurits schreef 26 mei 1610 aan de magistraat van Breda dat hij had gehoord dat de bisschop van Antwerpen zich geestelijke jurisdictie wilde aanmatigen over inwoners van dorpen in het markiezaat van Bergen op Zoom. Dit moest worden tegengegaan evenals het gedwongen worden aan de roomse superstitiën e.d. deel te nemen. Evenmin mocht worden toegestaan dat zich pastoors vestigden in dorpen waar er bij het sluiten van het Bestand geen waren. Zo zou er te Rucphen een zijn „ingecropen”.¹² Anderzijds was er Protestantse activiteit, ook al zouden we deze hoofdzakelijk onder de noemer van consolidatie kunnen brengen. Aanvankelijk behoorde Breda tot de classis Dordrecht, een classis die grote activiteit ontwikkelde en in de beginperiode een zeer uitgebreid gebied omvatte, o.a. de Noordwest hoek van Brabant. De werkzaamheid uitte zich o.a. in de vestiging van predikantsplaatsen waar dit maar enigszins mogelijk was. Begrijpelijkwijze bestond er weinig neiging hiermee plotseling in het gebied van de Baronie van Breda te stoppen toen het Bestand werd aangegaan. Zo kreeg Breda in 1614 een vierde predikant ten behoeve van Terheyden, die te Breda zelf wekelijks op een werkdag een preek zou moeten houden.¹³ Ten gunste van de versterking van het Protestantisme in de Baronie werkte ook de vergunning die de magistraat 19 februari 1615 op verzoek van Adriaen Radaeus, predikant te Oosterhout, gaf

voor een collecte ten behoeve van een huis of kerk voor de christelijke vergadering.

Deze versterking van het Protestantisme had vooral betrekking op de dorpen in de Baronie. De klacht van Rooms-katholieke zijde, geuit door de bisschop van Antwerpen en de internuntius, ging dan ook vooral hierover. Te Breda zelf lag de situatie anders. De verklaring ten aanzien van de status quo betrof immers de Baronie. De magistraat van de stad had er echter belang bij dat ook daar de status quo werd gehandhaafd: zij wilde geen onrust, ook niet op kerkelijk terrein. Deze zou b.v. kunnen ontstaan, wanneer het Lutheranisme zich deed gelden met als gevolg op zijn minst rivaliteit tussen Lutheranen en Gereformeerden. Zo is de krachtige bestrijding van het Lutheranisme begrijpelijk. In de magistraatsresoluties van 18 augustus 1618 lezen we:

„Alsoo mijne heeren drossaert, schouteth, borgemeesteren ende schepenen deser stadt van Breda veradverteert sijn, dat eenige persoonen trachten in dese stadt in te voeren d'oeffeninge van eenige andere relligie als de gereformeerde ende tot dyen eynde alreede eene plaetse gepraepareert ende leeraer of voirleser bij den handt hebben (i.m.: bij naeme Justus Prouwer), 'twelck eene nieuwicheyt is, die in eene frontierstadt zeer periculcus is ende groote verdeelinghe ende tweedracht onder de goede borgerije soude mogen causeren — soo is 't dat omme daerinne te voorsien bij mijnne voors. heeren is geordineerd ende bevolen ende bij desen geordineert ende bevolen wordt, dat de voirs. leeraer of voirleser ende alle andere, die dat aengaet, haer van eenige conventiculen of vergaderinge van volck te houden, onder deselve te preken of voir te lesen, sullen onthouden ende wachten, bij provisie ende tot meerdere ordre in sulcken saken gerequireert, opdat niet van noode sij anders daerinne te voorsien.”¹⁴

Dit besluit werd 8 september bekrachtigd, waarbij nu duidelijk en met name het Lutheranisme werd genoemd: „interdiceren ende verbieden scherpelijck Justus Prouwer, leeraer off voirleser van de Lutherse, binnen dese stadt eenige conventiculen off vergaderinge van volck te houden, leeren, voirlesen off andere exercitie van de gemelte relligie te plegen, mitsgaders aen Abraham Franss. Verwer ende alle andere borgers ende inwoonders deser stadt eenige alsulcke vergaderinge in haere

huysen te houden off in deselve te gaen ende haer aldaer te laeten vinden.”¹⁵ Veel effect zullen deze besluiten overigens niet hebben gehad, want de in de omtrek van Dusseldorp geborene Justus Brouwer (Zythopaeus), die eerder predikant te Leiden was geweest en 20 juli 1618 door de Lutherse gemeente van Breda was beroepen, bleef hier tot aan de inname van de stad door de Spanjaarden in 1625.¹⁶

Verdere bemoeienissen van de overheid met betrekking tot de handhaving van de gereformeerde leer komen in de magistraatsresoluties niet tot uiting. De officiële publikatie van het plakkaat der Staten-Generaal tegen de Arminianen van 17 juli 1619 kan immers niet als een eigen activiteit van de Bredase magistraat worden aangemerkt. Voor daadwerkelijke bestrijding van de papisterij liet zij zich nauwelijks lenen. Wèl ging de classis zich tegen het einde van het Bestand op dit gebied roeren. Daarvan gaf zij heel duidelijk blijk in haar vergadering van 30 juni 1620:

„Alsoo in ’t maken van den Trefves in nagebleven het weeren van de paepsche afgoderye ende der ministers van dien uut de Baronie van Breda, sijnde onder de iurisdictie van de hoochmogende heeren Staten Generael, dat nu doch ernstich aen hare ho. mo. aengehouden werde, dat nu uitgaende trefves sodanige goede ordre gestelt werde, dat het lant van Breda ende alles wat daeronder resorteert van soo grouwelijken afgoderye gesuyvert, de papen daeruit geweert ende de dienaren van Gods heylig Woorts in alle publyke kercken mogen gestelt werden”. Speciaal werd daarbij nog het punt genoemd van de overheidspersonen, die geen aanhangers waren van de gereformeerde religie.¹⁷ Meer dan eens was ook reeds vroeger op een plaatselijke situatie gewezen, zoals het optreden van een priester te Zevenbergen en later te Terheyden.¹⁸ De classis, waarin deze zaken werden behandeld, was speciaal bijeengeroepen ter voorbereiding van de in augustus te houden vergadering van de Zuidhollandse synode, waartoe de classis Breda tot 1816 zou blijven behoren. Daar werd dan ook besloten er bij de Staten Generaal ernstig op aan te dringen dat na afloop van het Bestand het land van Breda en al wat daaronder resorteert „van so grouwelijcke afgoderye gesuivert, de papen daeruit geweert ende de dienaren van Godes heylig Woort in alle publycke kercken mogen gestelt worden”.¹⁹

Nog op andere wijze hield de classis zich met de beëindiging van het Bestand bezig, nl. wegens het gevaar dat de predikanten zouden lopen wanneer het oorlogsgeweld weer zou losbarsten. Hiertoe werd een deputatie naar Den Haag gezonden om allereerst met de Prins van Oranje als baron van Breda te spreken en eventueel ook met de Staten Generaal. In dit verband werd gereleveerd dat de pastoors in de biecht aanraadden de Staten zoveel mogelijk te frauderen zoals bleek uit Italiaanse brieven, die onder Ds Boxhornius berustten.²⁰ In dezelfde vergadering waarin deze deputatie verslag uitbracht van haar reis naar Den Haag en mededeling deed van de door de prins toegezegde bescherming (31 maart 1621), werden drie predikanten gecommiteerd om de gouverneur te begroeten en eveneens drie predikanten om naar de drossaard te gaan. Aan laatstgenoemde moest o.a. onder de aandacht worden gebracht „wat die van Pausdom hier binnen de stadt, boven vele andere abuysen, voor hebben (soo men seght) sondaghe toekomende in het Bagijn-hof solemnelick ende genoechaem als publijckelick te doen”, waarmee gezien de datum een palmprocessie moet zijn bedoeld. Nadat de afgevaardigden waren teruggekeerd en gunstige antwoorden hadden verkregen, verklaarden de predikanten van buiten Breda eendrachtig ondanks de te verwachten moeilijkheden en gevaren in hun gemeenten te zullen blijven.²¹

De Hervormde gemeenten van Breda en omgeving bereidden zich dus voor op het aflopen van het Bestand. Daarmee zou dit artikel beëindigd kunnen worden, maar dan zou verzuimd zijn iets te zeggen over de aparte, frans sprekende, groep in de Hervormde kerk, die ook te Breda als Waalse gemeente een eigen bestaan leidde. Zij bevond zich hier bij het ingaan van het Bestand in een merkwaardige situatie.²² Reeds vanaf het begin in 1590 had zij als predikant Chrestien du Blocq, die tevoren op verschillende synodevergaderingen van zich had doen spreken, allereerst door de enigermate irreguliere wijze waarop hij, tevoren schoolmeester, zich in 1584 te Sluis als predikant had laten bevestigen. Achteraf werd deze bevestiging geaprobeerd, doch later kwamen er andere moeilijkheden door zijn gedragingen (in het bijzonder dronkenschap): hij werd in 1589 als predikant geschorst en vervolgens ontslagen, waarbij de mogelijkheid niet werd uitgesloten dat hij later

opnieuw tot het predikantschap zou worden toegelaten. Dit gebeurde reeds in september 1590 toen de Waalse gemeente van Breda, mede bij monde van gouverneur Charles de Héraugière, hem als predikant begeerde. Dit werd eerst bij provisie toegestaan, maar helaas gedroeg hij zich toen zodanig dat de synode het verzoek van de gouverneur dat hij in zijn dienst zou worden bevestigd, niet zonder meer kon inwilligen. En ook al gaf de gouverneur een gunstig getuigenis over hem, de synode, die toch wel enige zelfstandigheid tegenover de wereldlijke heerser wilde handhaven, wenste hem eerst zelf te horen. Dit blijkt een bevredigend resultaat te hebben gehad: september 1592 besloot zij Du Blocq in zijn dienst te bevestigen. Vele jaren heeft hij zijn dienst kunnen vervullen totdat hij hiervoor te oud en te zwak werd geacht. In een brief van 11 augustus 1607 werd melding gemaakt van zijn „débilité incurable”. Er werd voor een tijdelijke voorziening in de bediening van Breda gezorgd in de persoon van Lazare Bayard, maar toen men hieraan een definitieve vorm wilde geven door Bayard als opvolger van Du Blocq te bevestigen, verscheen hij zelf in september 1609 ter synode. Met het incurabele van zijn „débilité” (lichamelijke of geestelijke zwakte?) liep het blijkbaar niet zo’n vaart. Misschien ook kwam hij om zelf over een regeling mee te kunnen beslissen. Hoe dit ook zij, de synode besloot in april 1610 Bayard als predikant te Breda te laten bevestigen. En nog in hetzelfde jaar, in september, had er te Breda voor het eerst een vergadering van de Waalse synode plaats (in 1596 had zij dit wegens de politieke toestand moeten laten afweten). Hoewel nu officieel predikant had Bayard het niet gemakkelijk. Zijn salaris was karig, waarbij het feit dat ook Du Blocq nog moest worden onderhouden (hij leefde nog tot 12 april 1617, want onder een brief van de kerkeraad van die datum staat als eerste ondertekenaar Chrestien de Blocq, ministre, en als tweede Lazare Bayard, ministre) een rol kan hebben gespeeld. Van de zijde van de synode werd herhaaldelijk aangedrongen op verhoging. Daar doorheen speelde nog een aanklacht tegen hem wegens een voorval tussen hem en de officieren van het garnizoen: Bayard werd beschuldigd van mateloze uitbarsting van woede. Hij toonde hierover oprecht berouw, maar het zou kunnen zijn dat dit voorval licht werpt op de feitelijke situatie, zo te reconstrueren dat de franssprekende groep, vooral bestaande uit mili-

tairen, een eigen predikant wilde hebben, doch deze zoveel mogelijk aan de leiband wilde houden en slechts karig salariëerde. Mede in dit licht zou misschien een ander conflict kunnen worden gezien dat de volgende jaren groeide.

De Waalse gemeente van Breda verzuimde herhaaldelijk zich in de synodevergaderingen te laten vertegenwoordigen. Gebrek aan geldmiddelen zou daarvoor een oorzaak kunnen zijn geweest, doch er was nog iets anders, dat in 1617 tot uiting kwam: de predikant achtte zich door andere synodeleden belasterd en daarom weigerde hij en zijn kerkeraad te verschijnen; het gezag dat de synode zich aanmatigde, werd door hen niet erkend. Om het conflict bij te leggen brachten enige afgevaardigden van de synode in hetzelfde jaar een bezoek aan Breda en hadden succes. Er volgden nu enige jaren van rust behalve dat men tot in 1621 bleef aandringen op verhoging van het tractement van Bayard, maar daarmee is de periode van het Bestand voorbij. Toch willen we de levensgeschiedenis van Bayard nog in het kort vervolgen, omdat deze in zekere zin een happy end had.

Na waarschijnlijk enige jaren zonder financiële zorgen te hebben geleefd ondervond hij deze weer in hevige mate toen hij in 1625 bij de verovering van Breda door de Spanjaarden de vlucht nam. Weer ondernam de synode herhaaldelijk pogingen om voor hem een behoorlijk tractement te verkrijgen, doch zonder afdoende resultaat. Evenmin slaagde Bayard erin een andere gemeente te verkrijgen, b.v. 's-Hertogenbosch nadat deze stad in 1629 door Frederik Hendrik was ingenomen. Wèl mocht hij de voldoening smaken om, 62 jaar oud, in 1637 naar zijn oude gemeente Breda te kunnen terugkeren en haar nog zes jaren te dienen.

AANTEKENINGEN

- ¹ P. Polman, *L'Élément Historique dans la Controverse religieuse du XVIIe Siècle* (Gembloux, 1932) 266-267.
- ² Biographisch woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland, I ('s-Gravenhage, z.j.) 552.
- ³ Acta classis Dordrecht, 1610 augustus 17 en 18.
- ⁴ G. Brandt, *Historie der Reformatie en andre kerkelyke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden, deel II* (Amsterdam, 1674), 304-310.
- ⁵ Bedoeld is Petrus Plancius, predikant te Amsterdam, vurig calvinist en contra-remonstrant.
- ⁶ Gemeente-archief Breda, Acten magistraal 1612—1624 (inv.nr. 12), fol. 91v-92.
- ⁷ A. Hallema, „Remonstrantse sympathieën en controversen in de Hervormde gemeente van Breda, 1610—1620”, *Ned. Archief Kerkgesch.* XLIV (1960) 45-58.
- ⁸ *Ibidem* 54, noot 2.
- ⁹ Acten magistraal 1612—1624, fol. 106v.
- ¹⁰ Biogr. woordenb. Protest. godgeleerden, III 497-500.
- ¹¹ R. B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de gouden eeuw* (2 dln; Amsterdam, 1965—1967) I 275, 293-297; II 375-379.
- ¹² Acten magistraal 1603—1611 (inv.nr 11), fol. 207v.
- ¹³ Acten magistraal 1612—1624 (inv.nr 12), fol. 30v.
- ¹⁴ *Ibidem*, fol. 145.
- ¹⁵ *Ibidem*, fol. 146.
- ¹⁶ J. Loosjes, *Naamlijst van predikanten, hoogleeraren en proponenten der Lutherische Kerk in Nederland* ('s-Gravenhage, 1925) 372-373.
- ¹⁷ Acta classis Breda, 1620 juni 30.
- ¹⁸ A. Hallema, „Oranje en de Hervormde Kerk in West-Brabant van 1614—1619”, *Ned. Archief Kerkgesch.* XLI (1955) 20.
- ¹⁹ J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, deel III: Zuid-Holland 1593—1620* (Groningen, 1894) 453.
- ²⁰ Acta classis Breda, 1621 februari 24.
- ²¹ Acta classis Breda, 1621 maart 31.
- ²² Zie voor het vervolg: F. H. Gagnebin Pz, „Les cinquante-trois premières années de l'Eglise Wallonne de Bréda (1590—1643)”, *Bull. de la Comm. de l'Hist. des Eglises Wallonnes*, 2e série I (1896), 1-41.